

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО*

В Харкові ще в 1812 р. повстало “Товариство Наук”, яке ставило своїм завданням “ширення науки і знання як через наукові досліді, так і через видання”. Мало це товариство і відділ словесности. В 1817 р. появилася перший том праць цього найдавнішого в Харкові наукового товариства, але він був zarazом і останній. Десь в 1830 р. харківське “Товариство Наук” завмерло зовсім. Нове відживлення наукової організації в Харкові настало аж в 1869 р., коли при Харківському університеті повстало “Товариство дослідувачів природи”, а після нього, в 1876 р., заснувалося й Харківське Історично-філологічне товариство. Повстання цього останнього припало на часи оживлення т. зв. областної історіографії.

Крім Природничого та Історично-філологічного, в Харкові пізніше повстали й інші наукові товариства, а саме – Правниче, Медичне, Математичне, Фізично-хемічних наук тощо. Всі вони в 1902 р. вітали Харківське історично-філологічне т[оварист]во з нагоди 25-ліття його діяльности.

Історично-філологічне т[оварист]во в Харкові повстало в 1876 р., т.є. через пять літ після засновання в Києві Історичного товариства Нестора-Літописця; повстало воно при діяльній участі двох тодішніх професорів Харківського університету – Миколи Лавровського (пізніше куратор Ризької шкільної округи) й Олександра Кирпичникова, що був потім професором Новоросійського університету в Одесі. Статут Товариства був затверджений міністром народньої освіти 24 грудня 1876 р., але перше засідання Товариства відбулося аж 28 лютого 1877 р. і цей день фактично й уважався початком існування Товариства.

* Наріжний, Симон Петрович (1898–1983) – український історик, випускник Українського вільного університету в Празі (1927 р.). Відомий як дослідник української еміграції [*Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942, ч. 1, 372 с.*]. Однак у міжвоєнний – Празький період активно співпрацював з Українським історично-філологічним товариством у Празі, де друкував статті з історії України. Серед праць цього періоду є реферат, присвячений Харківському історико-філологічному товариству, активним членом і багаторічним секретарем якого був С. Редін. Враховуючи, 1) потребу введення в український історіографічний процес праць вчених української еміграції та 2) відсутність у бібліографії, присвяченій С. Редіну [див.: Сгор Кузьмич Редін: Біобібліографічний покажчик / Укл.: Р.І. Філіппенко; наук. ред.: к. і. н., проф. С.М. Куделко. Харків, 2006, с. 23–57, поз. № 199–474], доробку С. Наріжного, видається за доцільне опублікувати цю статтю у збірці на пошану С. Редіна. Стаття подається в оригінальній орфографії, грубі одруки виправлені курсивом. Вперше стаття була опублікована у 5 т. “Праць” Українського історично-філологічного товариства в Празі (Прага, 1944). – *Д. Гордієнко.*

Перший статут Харківського історично-філологічного товариства (далі скорочено ХІФТ-во) мав усього 19 §§. Завдання Товариства, згідно § 1 цього його статута, формулювалося як “вивчення й поширення історично-філологічного знання”. Для досягнення цієї цілі, згідно § 2 статута, Товариство мало влаштовувати публічні й приватні засідання, входити в зносини з російськими й чужоземними науковими установами, дбати в міру можливости про придбання річей археологічних, рукописів, інкунабулів і інш[их] рідких видань; впоряджати наукові екскурсії для збирання пам'яток і провадити видавництво. В цьому ж статуті був підкреслений зв'язок ХІФТ-ва з Харківським університетом: Товариство мало спільно з університетом музей і касу, але бібліотеку Товариство мало окремо свою; всі члени Історично-філологічного факультету, згідно § 7, вважалися членами-засновниками Товариства; до Університету ж мало поступити в разі ліквідації й усе майно Товариства (§ 19).

Перше 25-ліття ХІФТ-во прожило на основі того першого короткого статуту, яким дуже дорожив проф. О. Потебня за те, що він був “очень краток и прост”. По цьому статуту не було поділу членів і майже не було адміністрації. Управління справами й заняттями Товариства належало загальним зборам, які згідно § 9 склалися з голови, секретаря й членів. Управа по цьому статуту вибиралася на рік (пізніше по статуту 1901 р., на три роки). Як свідчив М. Сумцов в 1902 р., статутом 1876 р. Ол. Потебня дорожив за його “строгий дорійський архітектурний стиль”.

В нове 25-ліття свого існування ХІФТ-во вступило з новим статутом, що був вироблений з оглядом на тогочасні потреби Товариства. Виробила його Комісія в складі: М. Дринова, М. Сумцова, Ів. Миклашевського, Д. Багалія, Н. Куплеваського і Є. Редина. Проект цієї комісії був схвалений Товариством і затверджений 10 жовтня 1901 р. міністром народної освіти. Мав він 41 §. По цьому другому статуту члени Товариства ділилися вже на почесних, дійсних і співробітників; було вже в ньому окремо і про педагогічний відділ, і про бібліотеку та архів Товариства. По статуту 1901 р. устновлювалися в Товаристві функції товариша голови, завідуючого архівом, голови й секретаря Педагогічного відділу, скарбника й бібліотекаря. По цьому статуту виділений був як окремий господарський і розпорядчий орган – Рада Товариства. Цей орган мав складати звіти й редагувати праці Товариства; до складу Ради входили всі урядові особи Товариства. Але в основному цей новий статут не привносив сутніх змін, лише більше регламентації щодо функцій окремих виборних осіб. Взагалі цей статут був більше формальним; та і в ньому треба було ще додатково дещо міняти, доповнювати і затверджувати пізніше знову.

Членами-засновниками ХІФТ-ва, крім згаданих уже А. Кирпичникова і М. Лавровського, були професори: Ол. Потебня, М. Дринов і А. Лебедев. Пізніше до складу Товариства увійшли й багато працювали в ньому професори: Д. Багалій, М. Сумцов, В. Бузескул, Є. Рєдин, М. Халанський, архіваріус Є. Іванов і інш[і]. З 1890 до 1896 р. діяльними членами Товариства були – свящ[еник] Микола Лященко й проф. Ів. Собєстіянський. Перед тим, в 1880–87 р.р. діяльну участь, особливо в архівних працях Т[оварист]ва, брав професор історії права Ів. Дитятин († 1892 р. на 45 році життя). Крім Собєстіянського і Дитятина до складу ХІФТ-ва входили і в його працях брали участь і інш[і] професори-правники Харківського університету, як от Ів. Сокальський, Гр. Ціхановський, Н. Куплеваський, А. Стоянів, А. Остроумів, Ів. Міклашевський, М. Максимейко, Вл. Левитський, Н. Гредескул, Ар. Киселів і т. д. В працях Товариства брали участь і професори – Л. Колмачевський, археолог Юр. Морозов, О. Піховський та інш[і].

Всього в 1897 р. ХІФТ-во мало 62 члени, а до кінця першого 25-ліття (в 1902 р.) це число збільшилося до 132 осіб. В члени Товариства увійшло багато й закінчивших Харківський університет. Між членами найбільше було місцевих наукових діячів, значно менше вчених з інш[их] міст України й Росії, а закордонних членів майже не було зовсім. В складі членів ХІФТ-ва, крім уже названих, маємо ще такі імена: Н. Аристов, М. Бакай, В. Барвінський, А. Ветухів, В. Веретенників, А. Вязигин, А. Григоріїв, Н. Грунський, Н. Дурново, Ол. і П. Єфименки, В. Іванов, Б. Ляпунов, Д. Овсянико-Куліковський, Д. Мілер, В. Надлер, М. Плохинський, В. Савва, С. Соловійов, Є. Черноусів, Дм. Яворницький і т.д. З інших міст членами Товариства були: М. Довнар-Запольський (Москва), Федір Зелінський (Путивль), П. Іванов (Купянськ), А. Кирпичників (Одеса), П. Короленко (Катеринослав), Як. Новицький (Олександрівське), Ол. Русов (Чернігів), В. Резанов (Курськ – Ніжин) і т. д. Пізніше склад Товариства поповнився новими членами – переважно молодшими вченими, що працювали в Харкові.

Вибір нових членів в ХІФТ-ві відбувався так само, як і в інш[их] подібних товариствах, а саме – в одному засіданні робилося внесення про прийняття в члени, а в наступному засіданні відбувався вже самий вибір (балотування) кандидатів.

Діяльністю ХІФТ-ва керувала президія. В 1877–78 р. функції голови Товариства виконував проф. В. Надлер. В 1878 р. головою Товариства став знаменитий лінгвіст-філософ Ол. Потебня, який і стояв на чолі Товариства до 1890 р., коли головою на дальші роки став знавець словянських мов проф. М. Дринов. Ці перші голови були справжніми вождями

ХІФТ-ва, праця яких багато значила. До пам'яті Ол. Потебні Товариство завжди виявляло великий пієтет – присвячувало йому спеціальні засідання, згадувало його вставанням, видавало його твори, заснувало премію й т.п.

Заслуги М. Дринова для Товариства за час його шостилітнього головування були висловлені в піднесеній йому адресі. Там писали: “Протягом 6-ти літ ІФТ-во працювало під Вашим головуванням. Діяльність його значно розвинулася, кількість членів збільшилася... численні наукові установи – російські, західно- й південно-словянські – увійшли з Товариством в обмін своїми працями й користуються його виданнями. При Вашій доброзичливій прихильності й допомозі повстав Педагогічний відділ, зібрані засоби на премію ім. О.О. Потебні, організовані наукові читання для жінок, влаштоване було публічне вшанування пам'яті Г.С. Сковороди, зібрані й видані його твори й поновлений пам'ятник на його могилі”.

Проф. М. Дринов головував в ХІФТ-ві з 25 жовтня 1890 р. В 1897 р. головою на його місце був обраний проф. Микола Сумцов, що перед тим в 1880 р. був секретарем Товариства. Першим секретарем ХІФТ-ва аж до своєї смерті в 1880 р. був прив[ат]-доцент Н. Андрієвський. Після М. Сумцова секретарем став проф. Є. Рєдин, якого в 1909 р. на дальші три трьохліття замінив на цьому становищі Євг. Іванов.

Не зупиняючись окремо на постатях таких діячів ХІФТ-ва, як Ол. Потебня і М. Сумцов, все ж згадаємо дещо про М. Дринова та Є. Рєдина, а пізніше й Євг. Іванова – цих чужинців з походження, що довгий час жили й науково працювали на Україні в зв'язку з ХІФТ-вом.

Професор Харківського університету Марин Степанович Дринов – болгарин родом, славіст і історик з фаху. Народився він 1838 р. в болгарському місті Панагюриште; учився в Московському університеті, де його вчителями були Бодяньський і Буслаєв, потім студіював він ще в Празі й Римі, був під впливом Шафарика. Перші наукові праці його присвячені історії балканських слов'ян. В 1873 р. М. Дринов став професором Харківського університету, де займав катедру слов'янознавства. Як вчений він працював у різних ділянках – історії слов'янських літератур, народної поезії, мовознавства, слов'янського права й інш. В слов'янському науковому світі М. Дринов користувався признанням і повагою – він був членом усіх слов'янських академій наук (Петербурзької, Краківської, Празької й Загребської).

Свою професорську діяльність в Харкові М. Дринов мусів у 1877 р. перервати для державної праці в Болгарії. В 1877–78 р. він входив до

складу тимчасового російського управління Болгарським князівством, де займав становище міністра народньої освіти й духовних справ. В Болгарії М. Дринов виявив себе як організатор шкільництва (середнього й низького). Це він, всупереч старанням австрійської дипломатії, настояв на тому, щоб столицею Болгарського царства стала Софія (а не Тирново – столиця Болгарського князівства і місце коронування болгарських царів). В політичному відношенні вибір невеликої тоді Софії признається досить вигідним для Болгарії.

І в Болгарії заслуги М. Дринова цінили дуже високо. З нагоди 30-ліття своєї наукової праці М. Дринов дістав від своїх земляків з Болгарії багато привітів. Між ними й від болгарського міністра освіти І. Шишманова, який називає там М. Дринова “першим представником рідної науки, засновником болгарського книженного дружества, першим болгарським міністром народньої освіти, який зробив Софію столицею й культурним осередком свободної Болгарії”. В тих же привітах балгари називали М. Дринова “ліпшим болгарським філологом і історіографом, автором першої поважної праці по історії болгарської церкви”.

Коли М. Дринов приїздив до Болгарії, його зустрічали там надзвичайно урочисто, представляли йому міністерський вагон, софійський митрополит вітав його з хлібом-сіллю на головній площі в Софії; ім'я М. Дринова має одна з ліпших вулиць в Софії, його портрети поширені на шкільних зшитках і т. д. І все ж, коли в 1881 р. він був покликаний до Болгарії на становище голови Державної Ради, він не поїхав з Харкова, а лишився – як висловився потім М. Сумцов – “в своїй маленькій хатині на Холодній Горі”. В Харкові М. Дринов і помер 28 лютого 1906 р. На його похорон до Харкова приїхала й болгарська делегація в складі тодішнього міністра народньої освіти І. Шишманова, проф. Златарського, Агура і Мілетича. На обіді в честь цієї делегації 8 березня 1906 р. в Гранд Готелі проф. М. Сумцов говорив м[іж] інш[им] промову й по українському, як привіт від народу українського. Промовець торкався в ній головню культурних взаємин українців з болгарами. Ця його промова – не блискуча ні мовою, ні стилем – всеж дуже цікава деякими своїми висновками.

“Прийміть, б[удьте] л[аскаві], – говорив М. Сумцов, – ще одно привітання від народу українського, як слов'янського, бо, як ви всі добре знаєте, українці мають свою особливу (особисту) мову, свої окремі звичаї, свою славу культурну історію. Все йде минає, перелищується, але історія живе, але те, що було в духовному життю народа, ніколи не може загинути, а коли бува забуте, то це далеко не означа, що воно вмерло, а частіше означа,

що схована духовна сила прокинеться при перших промінях науки, волі й просвіти... Народи, доки вони існують з своїми звичаями, своєю мовою й культурно-історичною спадщиною, не вмирають; в тяжкі години вони живуть як бджоли в омшанику в зимову холоднечу – в темноті й мовчанні, та ждуть своєї ясної весни... щоб знову воскреснути... так ждали й діждали свого часу чехи, серби, болгари; тепер надійшов такий час і для других слов'ян. Усім однаково хочеться жити...”

Зупиняючись на культурних болгарсько-українських зносинах, Сумцов згадав про те, що “від болгар старі русини, українці, дістали собі переклади книг, ікони, поважні церковні співи, багато житій святих і легенд. Коли болгари були підбиті турками, то українці з усіх боків, з поля і з моря, стали нападати на цих ворогів... В 1887 р. попереду всього російського війська за Дунай і Балкани пішов X армейський корпус, найбільше з українців, харківців і полтавців. Це вони клали насамперед свої голови за болгарську народню волю, вони найбільше рятували болгар від наруги турецької, неволі бусурманської, визволяли їх...”

У відповідь М. Сумцову говорив тоді Шишманов і Агура. Ці промови опубліковані в збірникові ХІФТ-ва т. XV, виданому на честь М. Дринова. Вийшов він, як збірник статей по слов'янознавству, 1908 р. під редакцією проф. М.Г. Халанського. В додатку до цього збірника була й частина “Пам'яті М.С. Дринова”, що містила головню промови з нагоди його смерті. В цьому Дриновському томі є м[іж] інш[им] праці – А.А. Шахматова (Про одно з джерел літописного сказання про охрещення Володимира), М.Є. Халанського (“Малоруська дума про Байду”) і на різні славістичні теми розвідки фінського вченого І. Міккола, М. Сперанського, В. Златарського, А. Соболевського, Хв. Корша, М. Маслова, В. Савви, Є. Редина, М. Сумцова, С. Кульбакина, А. Лебедева і інш[их] авторів. Бібліографія наукових праць М. Дринова, що їх покійний публікував переважно по болгарському, зложена Б.М. Ляпуновим.

Єгор Кузьмич Редін, професор Харківського університету, редактор університетських “Записок” і завідуючий Музеєм мистецтва і старовини, був у ХІФТ-ві секретарем, редактором і взагалі діяльним членом. Сам він походженням був курський, син неграмотного селянина. В одному з своїх листів до Сумцова (8.VII.1902) він писав про себе як про “бедного великоросса, любящего Малороссию, старающегося работать для нее, но, увы, не знающего малороссийского языка”. В інш[ому] місці того ж листа Редін пише, що Україна дорога для нього “не только как лицу живущему в ней, но и как интеллигентному человеку, дорожащему национальным настоящим и прошлым – выражающимся в истории,

поэзии, памятниках искусства”. “Я с захватывающим интересом, увлеченный поэзией народного малороссийского быта – в его бытовых костюмах, песнях – прослушал на днях пьесу “Цыганку Азу” в чудной игре Кропивницкого, Заньковецкой...”

Є. Рєдин вчився в Тифліській гімназії й Новоросійському університеті. Був він учнем Н.П. Кондакова, досліджував мозаїку й фрески Софійського Собору. Його магістерська дисертація була про “мозаїку равенських церков”. Своєї докторської дисертації про “Козьму Индикоплова”, що мала більше 50 друков[аних] аркушів і понад 1000 ілюстрацій, Рєдин не встиг видрукувати. Помер він в наслідок нещасливого випадку у віці 44 літ († 27.IV.1908). Після його смерти рукопис докторської дисертації був у руках “друга покійного – проф. Д.В. Айналова”.

Як історик мистецтва, Рєдин з фаху був византинистом, але багато зробив також для історії українського мистецтва. Він досліджував між інш[им] харківську старовину, зокрема церковні пам'ятки (В т. XVI збірника ХІФТ-ва видрукуваний його опис церков м. Харкова). Рєдин же вклав багато праці в організацію мистецького музею в Харкові; писав він і про місцевих діячів мистецтва. Особливо багато зробив він для організації XII Археологічного з'їзду в Харкові, а саме – редагував праці Підготовчого Комітету, складав каталоги й т. п.

Діяльність ХІФТ-ва розвивалась поволі. На початку властиво в Харкові не було підходящих умов для розвитку праці Товариства, т[ому] щ[о] перші два роки воно існувало лише формально (в 1877 р. було лише одно засідання для вибору членів). Діяльність Товариства оживилася в 1878 р. з вибором в голови Ол. Потебні, але й за нього попервах діяльність Т[оварист]ва не була особливо інтенсивною – всього 5–6 засідань річно, при чому докладчиками були все ті самі особи – нових сил не було. Товариство тоді не мало й коштів (членські внески давали всього біля 50 руб. річно). Справа змінилася на ліпше аж у [18]80-х р.р.

Діяльність ХІФТ-ва в значній мірі залежала від складу професорів Історично-філологічного факультету, який був завжди базою для Товариства. Особливо несприятливими були ті роки, коли Факультет мав дуже малий склад, коли багато катедр вакувало – коли не було професорів літератури, історії мистецтва й навіть т. зв. русскої історії. Такий стан був між інш[им] і в 80-х р.р. минулого століття*.

Діяльність ХІФТ-ва, як вона розвинулася пізніше, була різнорідна. Воно впоряджало свої наукові засідання, провадило видавничу

* XIX ст. – Д.Г.

діяльність, мало свій історичний архів і бібліотеку, збирало музейні речі, брало участь в археологічних з'їздах та наукових ювілеях, дбало про пам'ятники на могилах видатних діячів, вживало заходів в справі впорядкування могили П. Кальнишевського і т. д., й т. п.

В обсяг наукових інтересів і праці ХІФТ-ва входили не тільки чисто історичні та філологічні науки, а також і споріднені галузі – філософія, психологія, логіка, археологія і т. д. На теми з цих наук читали в Т[оварист]ві доповіді й обговорювали їх. Крім того Товариство дбало й про популяризацію наукового знання. Під його власною фірмою та його Педагогічного відділу влаштовувалися й публічні виклади, загально-приступні наукові читання з чарівним лихтарем, наукові курси й т. інш.

Головним завданням ХІФТ-ва було дослідження місцевого краю – Слобожанщини. Вже на першому (після установчого) засіданні Т[оварист]ва був заслуханий доклад про дослідження місцевого краю – був це доклад проф. Морозова про рукописи історії Харківської єпархії архієпископа Філарета. Але в обсяг інтересів ХІФТ-ва входила не тільки Слобожанщина, а також і Лівобережна Україна та Запорозжя. Цим українським областям в Т[оварист]ві присвячувалося найбільше уваги – Товариство слухало й обговорювало окремі розвідки, реферати, цілі монографії, присвячені культурному й політичному минулому цих областей, їх історії, етнографії, праву й т. д.

Головною формою діяльності ХІФТ-ва були його наукові засідання, що їх воно розпочало 28 лютого 1877 р. Щороку Товариство мало біля восьми засідань і приблизно стільки ж засідань мав його Педагогічний відділ. Вісім засідань мало Т[оварист]во в 1900–1901 р.; перед тим в 1898–99 р. було 11 засідань, а в 1901–1902 р. 12 засідань; зате в дальшому 1902–1903 р. лише 7 засідань. На засіданнях була неординакова кількість учасників, але найчастіше біля 10 душ. В 1911 р. на засіданнях Товариства частіше інш[их] бували такі члени: М. Сумцов, Є. Іванов, Д. Багалій, В. Барвінський, В. Бузескул, В. Веретенників, А. Ветухів, Н. Дурново, В. Савва, С. Соловійов, І. Філевський і Є. Черноусів. Наукові засідання Товариства були приступні й для гостей, а на публічних засіданнях могли виступати з докладами й не-члени Товариства (§ 17).

Наукові доповіді й реферати в ХІФТ-ві були з різних ділянок і на різні теми. Так, напр[иклад], М. Дринов на основі нових матеріалів читав про участь українських козаків в справах Румунії та про напад (вторжение) їх на Балканський півострів в XVI в. (опубліковано в Харків[ському] календарі 1883 р.), а також про один румунський напис на

іконі Богоматері в с. Рогані на Харківщині; П.С. Єфименко докладав про шпиталі в Малоросії, про Архів Малоросійської Колегії, засланих-малоросіян в Архангельській губ[ернії] (1708–1802 рр.), про суд над відьмами в Малоросії (Харків[ський] календар 1883 р.); Ол.Я. Єфименкова читала про церковні братства й про дворишне землеволодіння. На теми ж з історії та археології читали ще доклади Ю. Морозов (про городища), Дм. Яворницький (про Запорожжя й запорожців), А.С. Лебедів (багато докладів про побут духовенства, історію освіти на Слобожанщині й т. інш.), Дм. Багалій (переважно з культурної історії Слобідської України), а також – М. Плохинський, Д. Мілер, В. Савва, Ол. Русов, П. Короленко, П. Іванов і т. д.

Крім доповідей на теми з історії й археології, на засіданнях ХІФТ-ва було ще багато доповідей з історії літератури, етнографії, про народню поезію тощо. Докладчиками на ці теми були: Ол. Потебня, М. Сумцов, М. Халанський, А. Кирпичників, А. Ветухів і інш. З докладами в ХІФТ-ві виступив і проф. Хв. Корш. Були також і доклади з світової історії та літератури; їх читали – В. Бузескул, Д.Н. Овсянико-Куліковський, Б. Ляпунов і інш[і].

Крім слухання й обговорення докладів, Товариство на своїх засіданнях вирішувало й різні видавничі та інш[і] справи, вибирало нових членів, слухало повідомлення про поповнення свого музею та бібліотеки тощо. Відбувало Товариство час до часу й спеціальні урочисті засідання, присвячені пам'яті або ювілеям видатних діячів, подій – напр[иклад], засідання М. Гоголя, Ол. Потебні й інш. На засіданні 11 березня 1911 р. після доповіді М. Сумцова про Т. Шевченка, пам'ять Т. Шевченка була вшанована вставанням. Свої урочисті засідання ХІФТ-во відбувало часом і спільно з Педагогічним відділом або навіть і з Харківським медичним товариством. Спільні засідання мало ХІФТ-во й з Підготовчим комітетом ХІІ Археологічного з'їзду.

Засідання Товариства звичайно протоколювалися, при чому в протоколах містилися й змісти деяких докладів: бувало (як напр[иклад], 11.ІІІ.1911 р.), що на засіданнях читався й затверджувався протокол попереднього засідання.

Не менш важною, ніж ці наукові засідання Товариства, була й його видавничя діяльність. До 1886 р. ХІФТ-во не мало свого власного органу, – його праці друкувалися найбільше в “Киев[ской] Старине”, “Рус[ском] Филолог[ическом] Вестнике”, в “Харьк[овском] Календар-і” тощо. В цих же органах друкувало Товариство й звіти про свою діяльність (Напр[иклад], в “Харьков[ском] Кал[ендаре]” на 1883 р. звіт за рр. 1878–

1882). З 1886 р. почав виходити “Сборник”, як головний науковий орган ХІФТ-ва, а в 1911 р. його “Вестник”. Крім того Товариство видавало ще й спеціальні збірники статей, присвячені, напр[иклад], Ол. Потєбні, Собєстіянському й інш. Реферати членів Товариства публікувалися також і на сторінках “Записок” Харківського університету.

Перший том “Сборника” ХІФТ-ва вийшов у 1886 р., другий в 1890-му і далі через рік, через два виходило по збірнику. Всього цих збірників ХІФТ-во видало “більше 20 томів”¹ (Том ІV вийшов 1892 р., т. V – 1893, VI – 1894, VIII – 1896, X – 1897, XI – 1899, XII – 1900, XIII – 1902, XIV – 1905 і т.д.). Том XIII збірника під редакцією Є. Рєдина вийшов у двох частинах і збільшеному розмірі з нагоди XII Археологічного з’їзду в Харкові. Він був одночасно й II т. Трудів Харківського підготовчого комітету по організації цього з’їзду². При цьому томі були й показчики, чого в інш[их] томах немає.

Деякі збірники були тематично сучільні. Напр[иклад], VII містив лише твори Г. Сковороди (було це перше повне видання!), його біографію (Ковалинського) й критично-біографічну статтю Д. Багалія. Розвідки про Сковороду були також і в т. VIII (А. Лебедева, Ф. Зеленогорського і Д. Багалія). Том перший цілий був зайнятий Багалієвими матеріалами до історії колонізації й побуту Харківської та частки Курської губ[ерній].

Були також збірники видані для вшановання окремих членів Товариства. Такими були: т. XV на честь М. Дринова, т. XVIII на честь М. Сумцова, т. XIX присвячений Є. Рєдину й т. XX на честь Д. Багалія. XVIII том, виданий на честь довголітнього голови Т[оварист]ва М. Сумцова з нагоди 30-ти ліття його наукової і педагогічної діяльності, має явно українофільський характер. В ньому, крім бібліографії праць М. Сумцова, опубліковано 46 статей; з них деякі й по українському, а саме: І. Франка про інтермедію єврея з русином, М. Євшана про Котляревського й проф. М. Слабченка

¹ Передмова до Наук[ового] Збірника Харків[ської] наук[ово]-дослідч[ої] кафедри історії України, І. Харків, 1924.

² XIII том збірника складається з двох частин: перша (ст. 450) присвячена описові архівів, друга (ст. 241) – етнографічна. В першій частині маємо статті: Ю. Татищева про Чернігівські архіви, І. Катаєва – огляд рукописів, пам’яток до історії Слобідської України, що переходять у Воєнно-учбов[ому] архіві в СПб., А. Лебедева про архіви духовного відомства в губернії Курській і Харківській, Д. Мілера про архіви Харківської губернії (ст. 197–435). В другій частині цього XIII т. маємо: М. Сумцова – з етнографічних екскурсій, М. Русова – про населення й будови Полтавської губернії, Є. Криста, П. Тиховського і С. Маслова про кобзарів і лірників Харківської губ[ерній], В. Василенка спроби толков[ого] словн[ика] української народньої термінології (зокрема технічної термінології Полтавської губ[ерній]).

до історії відношень між Кулішем і Шевченком. В Сумцовському збірнику є й пара статей польських, а чеської статті празького проф. Полівки не могли видрукувати за браком у Харкові черенків. Здебільшого статті у цьому збірникові присвячені історії літератури та етнографії, але деякі є й історичні, напр[иклад], Хв. Корша про Володимирових богів, М. Петрова про нововідкриту київську монету XIV в., І. Філевського про духовну просвіту в давній Київській Русі, Є. Іванова до біографії В.Н. Каразина, В. Барвінського про вибори сотника в м. Носівці 1735 р., Д. Мілера про свавільства москалів на Україні в XVIII ст. і деякі інш[і]. В цьому ж томі уміщена й стаття М. Попруженка про М. Дринова.

Вшановуючи пам'ять Є.К. Редина, ХІФТ-во присвятило йому XIX т. свого збірника, що вийшов у Харкові 1913 р. (ст. 461). Цей збірник містить не тільки ріжного роду некрологію (промови, статті, спогади й т. п.), а також і збірку листів Є. Редина до М. Сумцова та цілу низку статей на теми зв'язані з науковими інтересами самого Редина; серед них є й значна частина українік – напр[иклад] Мілера про козацькі пояси, С. Фарфоровського про кобзарів на Кубані, В. Веретенникова про мистецьку школу в Харкові XVIII ст., В. Данилевича – рештки неолітичної культури на території Херсонеса, В. Барвінського – Новий літературний пам'ятник часів Мазепи, Ів. Огієнка – Проповіди Іоанікія Галятовського, А. Твердохлібова про Ахтирський повіт перед XIX ст.

В збірниках ХІФТ-ва головне місце займають статті й матеріали з місцевої історії, значно менше з етнографії й археології. Це переважно розвідки, написані на основі архівних метаріялів або безпосередньо на основі дослідів побуту. Оpubліковано в збірниках і багато сирого матеріалу – різних архівних даних, записів народніх пісень, легенд і т.п.

Серед матеріялів, публікованих в окремих томах збірників, маємо Багалієви “Матеріяли для історії колонізації й побуту степової окраїни Московської держави в XVI–XVIII вв.” (т.т. I, II) та його ж “Нові матеріяли до історії Слобідської України” (т. V); М. Плохинського – Матеріяли для історії внутрішнього життя Лівобережної України (т. V) та його ж спільно з Мілером – Книга справ поточних Стародубського магістрату 1690–1722 (т. VI); В. Мякотина – Генеральне слідство про маєтности Переяславського полку (т. VIII); П. Короленка – Матеріяли до історії Війська Запорозького (т. IX); в XI і XII т.т. – Екстракт про виснаження (“О изнаможении”) Слобідських полків і т. д.

Крім того багато джерельних матеріялів уміщено на сторінках збірників ХІФТ-ва і в зв'язку з опублікованими там історичними розвідками.

Так напр[иклад], при статті О. Русова про Густинський і Мгарський монастирі (т. IV) наведені й деякі універсали, купчі, духівниці; теж і при статтях А. Лебедева (напр[иклад], в т. IV про побут Курсько-Знаменського та Білгородсько-Миколаївського монастиря) і т. д.

З народньо-поетичних матеріалів в збірниках видруковані записані на Харківщині та Катеринославщині І. Манжура казки, приказки й пісні (т.т. II, VI), зібрані Я. Новицьким історичні пісні в Катеринославській губ[ернії] (т. VI), записані В. Милорадовичем українські пісні в Лубенському повіті на Полтавщині.

З історичних розвідок в збірниках ХІФТ-ва друкувалися праці Миколи Бакая (до історії колонізації Лівобережної України в XV–XVI в.в. – т. IV), М. Плохинського (про гетьмана Мазепу – т. IV, поселення грузинів в Малоросії XVIII в. – т. V, подорож Т. Каплонського до Італії – т. VIII), Д. Мілера (нарис з історії юридичного побуту Старої Малоросії – т. VIII), А. Лебедева (з історії церковного життя Слобожанщини – т.т. IV, VI і XI, про окремих церковних діячів як Т. Мочульський – т. IX, або І. Горленко – т. XII), Е. Трифілієва (з історії промисловости на Слобожанщині – т. VI), В. Савви (про духоборців в Харківській губ[ернії] – т. V, про час і місце хрещення кн. Ольги – т. III) і т. д.

До цих статей підходять змістом і деякі некрологи, опубліковані в збірниках, особливо присвячені історикам (напр[иклад], Д. Багалія про М. Лященка – т. IX, стаття І. Бродовича про Е. Голубинського в т. XIX і т.д. До т. IV збірника додані матеріали пам'яті Ол. Потєбні в зв'язку з його смертю (ріжні статті, спогади й ін.). Кн. VIII збірника містить статті присвячені проф. права І. Собєстіянському († 8.XII.1896). В додатках до збірників, починаючи з т. V, друкувався М. Плохинського “Опис Харківського історичного архіву”.

З розвідок в галузі народньої поезії та етнографії були опубліковані в збірниках праці М. Сумцова (про заговори – бібліографія т. IV, побажання й прокльони, пословиці – т. IX), П. Іванова (народні оповідання про долю – т. IV), П. Короленка (про чорноморські заговори – т. IV), М. Гаврилова й І. Семенцова (про заговори на Чернігівщині – т. IV), Ф. Зелінського (про заговори – т. X), І. Манжури й Я. Новицького (казки, перекази, пісні й інш. з Катеринославщини – т. VI) і нарешті В. Милорадовича (про народні обряди й пісні Лубенського повіту – т. X). Але загалом в збірниках ХІФТ-ва було значно менше публікацій, присвячених розслідам річевої етнографії (речі побуту, обстановка, убрання й т. інш.) та пам'яток археологічних. В збірниках є лише кілька заміток з археології

(о. Вас[иля] Спесивцева про випадкові археологічні знахідки – т. VI, М. Федоровського про один могильник в Купянському повіті – т. XII і ще дещо, але загалом дуже мало). Пояснюється це найбільше тим, що ХІФТ-во не мало засобів для провадження археологічних розкопів та організацію етнографічних експедицій і т. п. наукових підприємств. Воно зорганізувало при собі спеціальну комісію для археологічних розкопів та екскурсій, але не дістало потрібних для її діяльності коштів. Все ж – як довідуємося з звітів – в 1884 р. Товариство асігнувало 75 руб. на екскурсію Д. Яворницького для знимання планів і описів місць кол[ишніх] запорозьких січей.

Переважна більшість матеріалів і розвідок, уміщених в збірниках ХІФТ-ва, присвячена українським темам, але поруч з ними є дещо й з поза українки, і то як в галузі історії, так і філології та інш[их] ділянок. Для прикладу згадаймо працю Ф. Германа з історії давнього Риму (т. VI), Ф. Корша з грецької фонетики (т. VIII), М. Сумцова про Леонардо да Вінчі (т. XII), А. Деревницького (про заговори в давній Греції) і т.д.

В збірниках, крім згаданого вже матеріялу, містилися також і списки книжок, що поступали до бібліотеки Товариства, списки публікацій самого Товариства та Педагогічного відділу при ньому, а також і праці цього Педагогічного відділу. Серед цих праць були деякі й чисто історичні, як напр[иклад] Д. Багалія про методику історії (т. VI). В збірниках містилися також звіти про діяльність Т[овариств]ва, протоколи його засідань і т. інш.

Розміри окремих збірників були не однакові, але найчастіше біля 400 стор., як т.т. IV і XI; деякі, як т. VIII, має й 500 стор.; деякі, як т. X, стор. 344, а т. IX і біля 300. Найбільшим є т. XIII в двох частинах з матеріялами для XII Археологічного з'їзду в Харкові.

Так само неординаковий був і наклад окремих томів збірника. Спочатку друкували їх по 200 прим. кожного тому, пізніше (з т. IX) по 300 прим. і по 200 відбиток. Про поширення збірника маємо відомості щодо III т. З видруктованих 200 прим. – 80 роздано членам і розіслано в обмін, 20 прим. дано одній книгарні, а 100 залишено на складі для дальших потреб.

Щодо редакції збірників, то вона не була все та сама. Так, в 1892 р. в комісію для видання збірників були обрані: М. Сумцов, Д. Багалій і М. Плохинський. Том XIV був виданий за редакцією Є. Редина, а останні три томи збірників редагував фактично Є. Іванов.

Своїх збірників, як розмірно великих видань, ХІФТ-во випускати частіше не мало можливости. До того ж, останні томи збірника були

присвячені й тому мали спеціальний характер. Це все було причиною того, що багато матеріалів Товариства лишалося неопублікованим, зокрема його звіти. З огляду на це, а також і для оживлення видавничої діяльності Т[овариств]а, було 1 квітня 1911 р., на внесення голови М. Сумцова, ухвалено видавати новий орган – “Вестник” ХІФТ-ва. Цей “Вісник” мав появлятися неперіодично, але кілька разів в рік, містити протоколи засідань Товариства і його Комісій та Педагогічного відділу, резюме докладів, невеликі статті, бібліографію, новинки й т.п. Розмір “Вісника” намічався в 3–5 друков[аних] аркушів. В редакційний Комітет для видання “Вісника” був обраний тод[ішній] голова М. Сумцов, секретар Є. Іванов і 3 члени – А. Ветухів, В. Савва і С. Соловійов.

Перший випуск “Вісника” ХІФТ-ва появився в Харкові 1911 р. в розмірі поперек 5 аркушів і містив, крім протоколів і звісток, більше 10 менших статей, між інш[им] такі: М. Сумцова про Т. Шевченка, П. Житецького, І. Мандельштама, Т. Пархоменка й інш.; Д. Багалія про Костомарівські дні в Воронежі, Л. Мацієвича про ієромонаха В. Гонтаревського і т.д. Всього ХІФТ-во видал 5 ч.ч. свого “Вісника” (зміст дальших чотирьох лишився для мене невідомий – в пражських бібліотеках не пощастило їх вишукати).

Крім своїх органів – “Збірника” та “Вісника” – ХІФТ-во видавало ще бібліотечні й архивні каталоги, відозви й заклики в справі збирання писаних і річових памяток старовини і т. інш. Але далеко не все з видавничих планів і замірів Товариства було здійснене. Н[а]п[р]иклад, в 1900 р. ХІФТ-во підготувляло видання листів, творів і проєктів В. Каразіна – це видання мало появилися з нагоди 100-ліття Харківського університету; також намічалось окреме видання протоколів засідання Товариства за р.р. 1905–1910, видання повної збірки творів П.П. Гулака-Артемівського й інш.

Праці ХІФТ-ва на основі офіційних правил могли виходити з друку без попередньої цензури (§ 15).

ХІФТ-во брало участь в “Працях” кількох Археологічних з’їздів і в підготовці до них (в т.зв. Предварительних Комітетах). Особливо видатною була роля Товариства в підготовці XII Археологічного з’їзду в Харкові (15–27.VIII.1902). Товариство мало тоді своїх делегатів в Московському Комітеті по організації цього з’їзду (Д. Багалій, А. Вязигин, А. Лебедів, Є. Рєдин, С. Соловійов і М. Сумцов), а в “Працях” Харківського підготовчого комітету брала участь більшість членів ХІФТ-ва; до складу Харківського підготовчого комітету увійшла й ціла Етнографічна комісія Товариства. На самому з’їзді члени Товариства зробили 20 докладів. Багато допомагало Товариство через своїх членів і при влаштуванні з’їздових вистав та складанні

каталогів. Після XII Археологічного з'їзду в розпорядження ХІФТ-ва поступили всі експонати етнографічної вистави. Ці речі склали основу етнографічного музею Т[оварист]ва.

Брало участь Т[оварист]во і в підготовці XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі, а для участі в XV з'їзді воно ухвалило в 1911 р. відрядити 11 своїх членів, між ними: Д. Багалія, М. Сумцова, Д. Мілера, В. Барвінського, Є. Іванова, Ол. Білецького й інш.

Як окремі установи та заклади ХІФТ-ва були його Педагогічний відділ, Харківський історичний архів, бібліотека й музей.

Педагогічний відділ був організований як статутарне товариство. Статут його був затверджений міністерством народньої освіти 25 лютого 1892 р. Згідно § 1 цього статута, метою Педагогічного відділу було обговорення питань, звязаних з навчанням історично-філологічних дисциплін в школах. Після § 2 статуту Педагогічний відділ складався з педагогів високих і середніх шкіл. Фактично до Педагогічного відділу входили всі члени Історично-філологічного товариства, а крім них ще й не-члени цього Товариства. Останніх за перше десятиліття було прийнято біля сотні³.

Педагогічний відділ мав як спільні засідання з Товариством, так і свої окремі. Цих останніх за перше десятиліття відбулося 57, а рефератів на них було прочитано біля сотні. Реферати друкувалися в “Трудах” відділу, яких вийшло 9 випусків, не менше 10-ти друк[ованих] аркушів кожний. Крім того, Педагогічний відділ видавав і окремі публікації. Предметом занять Педагогічного відділу були різні педагогічні справи – теоретичні й практичні. З окремих докладів у відділі зазначимо для прикладу: Дм. Багалія про “Методи навчання історії”, “Ролю Харківського університету в справі поширення середньої й низчої освіти в Харківській шкільній окрузі”. На засіданні відділу подавалися реферати й рецензії на різні нові публікації – н[а]пр[иклад], В. Бузескула на підручник П. Виноградова з старовинної й середньої історії.

Педагогічний відділ ХІФТ-ва провадив і науково-популярні читання. Для більшої успішности своєї діяльності відділ заснував спеціальні комісії й комітети, н[а]пр[иклад], лекційний. Мав відділ і свою власну бібліотеку.

На чолі Педагогічного відділу, як його голова, ціле перше десятиліття стояв М. Сумцов, а секретарями були: В. Харцієв (1892–95) і А. Ветухів (з 1895 р.).

³ Ветухов А.В. О деятельности Педагогического отдела Х[арьковского] и [историко-]ф[илологического] Общества в первое десятилетие 1892–1902 // Сборник Х[арьковского] и [историко-]ф[илологического] Общества, [1902], т. XIV, с. 109–122.

Харківський історичний архів при ХІФТ-ві повстав в 1880 р. Заснований він був з ініціативи П.С. Єфименка, який в 1879 р. в своєму докладі звернув увагу Товариства на важні матеріяли до історії Лівобережжя в архіві Чернігівського губерніяльного правління, де вони переховувалися в невідповідних умовах. Чернігівський архів, як і інш[і] архіви Лівобережжя, терпів од вогню, води, мишей і т.п. та повного недогляду й браку приміщення. ХІФТ-во занялося архівною справою і в 1880 р. на свої кошти при допомозі Університету перевезло архівні матеріяли з Чернігова до Харкова і тим врятувало їх від загибелі. Тоді було перевезено з Чернігова 80 великих тюків архівних матеріялів⁴.

Перші три роки Харківський історичний архів зовсім не мав помешкання, потім кілька років мав тісне й непристосоване помешкання і тільки в 1889 р. дістав більш відповідне приміщення. Зріст Архіву починається з 1883 р. В 1887 р. були перенесені до Харкова архівні справи Новгород-Сіверського поліцейного управління; а в 1890 р. була доставлена з Полтави друга частина Архіву Малоросійської Колегії, частина справ Чернігівського намісництва й інш. Про це особливо дбав Дм. Багалій. Після цих поступлень кількість справ Х[арківського] і[сторичного] архіву збільшилася до 52.000. Відносилися вони головно до історії Лівобережжя і Слобожанщини XVIII ст. й поділялися на два відділи: 1) Малоросійський і 2) Слобідсько-український. В Малоросійському відділі були справи карні, цивільні, військового й фінансового управління, адміністративні, станові й церковні; Слобідсько-український відділ Архіву складався з архіву Харківського губерніяльного правління, а саме – Харківської полкової канцелярії, Слобідських гусарських полків, Слобідсько-української губерніяльної канцелярії й інш. Обидва ці відділи, що повстали з ініціативи П.С. Єфименка, зібрали такі важні матеріяли, що без них не може обійтися ні історик Лівобережжя, ні історик Слобожанщини.

⁴ Література про Харківський історичний архів досить багата. Основною є праця Є.М. Іванова “Харьковский исторический архив” в “Сборник-у” ХІФТ-ва т. XIV, с. 75–108; це є нарис до 25-ліття ХІФТ-ва. В інш[их] томах того ж збірнику друкувалися й ріжні звіти про Архів. Пізніше кілька статей про Х[арківський] і[сторичний] архів появилос в “Архівній справі”, а саме: Є. Іванова – Центральний історичний архів у Харкові (кн. I з 1925 р.), В. Барвінського – до 50-ти річчя заснування Харківського центрального історичного архіву (1880–1930) (кн. 3(14), за 1930 р.). В кн. 4 того ж органу є про “Архівні фонди, перевезені з Москви”; в кн. 5/6 за 1928 р. уміщена стаття В. Барвінського про Є.М. Іванова (з нагоди 30-річчя науково-архівної роботи), який найбільше працював для Х[арківського] і[сторичного] архіву. Про “Харківський краєвий історичний архів та його фонди” є ще стаття М. Грибіна в “Архівній справі”, Харків 1930 р., кн. 3(14), с. 6–36. Нарешті в кн. 6 харківського Архіву Радянської України за 1932 р. появилася стаття В. Барвінського і В. Сфіменського п[ід] з[аголовком] “Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів у Харкові”, що містить “історію та короткий огляд фондів”.

Третій відділ Х[арківського] і[сторичного] а[рхіва] повстав пізніше з ініціативи Багалія. До нього увійшли рукописи й папери місцевих видатних діячів, здебільшого професорів Харківського університету. В 1903 р. рішено було закласти при Архіві й Музей О. Потебні. Нарешті четвертий відділ Х[арківського] і[сторичного] а[рхіва] утворився з випадкових поступлень, пожертв і т. п. Сюди н[а]пр[иклад], поступила пожертвована ректором Н. Куплеваським звязка діл Богодухівського земського суду XVIII–XIX в.в., що їх проф. Куплеваський придбав випадково на базарі в якоїсь торгівки. Більшість цих матеріалів належала також до території Слобідської України. До IV-го ж відділу Архіву передавалися й старі діла Міністерства Юстиції, що їх у великій кількості надсилав до Харківського університету Сенатський архів з Петербургу. Первісно вони призначалися для Юридичного кабінету, спеціально для практичних занять студентів-правників, але через брак помешкання їх примістили в Архіві, т[ому] щ[о] останній фактично грав і підсобно-педагогічну ролю. Але помимо того ці сенатські матеріали мали й науково-історичне значіння, бо відносилися до українських губерній.

На початку свого існування Х[арківський] і[сторичний] а[рхів] не мав потрібних коштів і тому не міг зорганізувати як слід праці над упорядкуванням зібраних в себе матеріалів. Пізніше досить значну допомогу дістав Архів від місцевого цукрочара І.Г. Харитоненка, який пожертвував для Архіву 2000 руб. Крім цього І. Харитоненка ХІФТ-во мало ще й інш[их] жертводавців, але загалом їх не було багато.

Над упорядкуванням матеріалів в Х[арківському] і[сторичному] а[рхіві] в перших роках працювали: Н. Рагозин, І. Дитягин, А. Лебедів, Н. Куплеваський, М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Яворницький, П. Єфименко (тоді секретар Статистичного комітету) і дехто ще. Хранителем Архіву був обраний Дм. Багалій. В Архіві над описом матеріалів багато працював ветеринарний лікар С.П. Дуброва. Але все це були т. зв. “добровільні співробітники”, що працювали “в міру сил і можливостей”. В 1884 р. ХІФТ-во обрало Д. Багалія завідуючим Архівом, а в 1886 р. Університет на представлення Т[оварист]ва асігнував 300 руб. для оплати архіваріуса. Першим архіваріусом Х[арківського] і[сторичного] а[рхіва] був А. Твердохліб (1886–87), потім М. Бакай (1887–88), М. Плохинський (1888–97) і далі Є. Іванов. Архіваріуси провадили каталогізацію матеріалів, робили описи, реєстрували нові поступлення й т. д. За свою працю вони діставали й невелику платню. Заступником завідуючого Архівом Дм. Багалія в 1906 р. став Є. Іванов. Він фактично заступав Багалія, який – будучи

переобтяжений інш[ими] функціями – не міг присвячувати архівним справам багато часу. Пізніше, в 1922 р. Є. Іванов і формально став завідуючим Харківським історичним архівом.

Цей Євген Михайлович Іванов взагалі дуже заслужений в архівній справі на Україні працівник⁵. Сам він народився в Єнисейській губ[ернії] 1873 р. як син сибірського селянина; вчився в Харківському університеті, де був учнем Дм. Багалія. В 1897 р. Іванов став ученим архіваріусом ХІФТ-ва й працював там аж до своєї смерти в 1929 р. При його участі зростає і розвивався цей Харківський історичний архів; при ньому ж з 1920 р. він перетворився і в Центральний історичний архів, якого Є. Іванов став у 1922 р. завідуючим.

В ХІФТ-ві Є. Іванов повнив не лише важні архівні функції – він з р. 1909 був і секретарем Товариства аж до його ліквідації, і редактором його видань. За редакції Є. Іванова вийшли останні томи збірника, з XVIII т. починаючи, а також усі п'ять випусків “Вісника” Т[оварист]ва.

Архівні колекції ХІФТ-ва містили дуже важні матеріали не лише до історії Слобідської та Лівобережної України, а також і для історії Степової України. В 1925 р. в харківському Архіві налічувалося 246 фондів кількістю біля 9000 вязок. Цими матеріалами в різні часи користувалося багато дослідників для своїх розвідок. Досить згадати імена: Д. Багалія, В. Мякотина, М. Василенка, П. Короленка, Є. Альбовського, П. і Ол. Єфименків, І. Теличенка, М. Сумцова, Є. Редина, Д. Яворницького, М. Плохинського, Д. Мілера, Є. Радакову, М. Бакая, П. Іванова, В. Савву, М. Петрова, М. Слабченка, І. Джиджору, Г. Писаревського, В. Модзалевського, Г. Максимовича, В. Бузескула, В. Барвінського, М. Максимейка, О. Гермайзе, М. Горбаня й баг[атьох,] баг[атьох] інш[их].

При Архіві була й бібліотека ХІФТ-ва. Складалася вона поволі, головню в спосіб обміну на видання Товариства та з пожертв книжками. Обмін щороку приносив бібліотеці 200–250 нових книг. За гроші Товариство купувало порівнюючи дуже мало навих видань. В 1891 бібліотека ХІФТ-ва мала всього 439 томів, а в 1902 р. кількість томів зросла вже до 3466. Багато книг і рукописів до бібліотеки Товариства пожертвував А. Геєвський.

Збирало ХІФТ-во й музейні колекції, але зберігало їх в Музеї старовини Харківського університету. Пізніше при Товаристві повстав свій Етнографічний музей, що його значно поповнив своєю пожертвою поет Ів. Манжура, який передав Товариству цінні етнографічні матеріали.

⁵ Про С.М. Іванова стаття В. Барвінського з нагоди 30-ліття його науково-архівної праці: Архівна справа. Харків, 1928, кн. 5/6, с. 10–16 (з портретом).

Матеріальні засоби ХІФТ-ва в перших роках існування склалися лише з внесків його членів (до 5 руб. річно від члена). За перші п'ять літ зібралася в касі Товариства й маленька сума збережень в 239 руб. Пізніше Товариство мало ще деякі прибутки від продажу своїх видань, але головні фонди для його діяльності склалися з річних субсидій та одноразових допомог.

ХІФТ-во прохало собі щорічну субсидію від Міністерства освіти, але дістало звідти лише одноразову допомогу – в 1901 р. в розмірі 400 руб. Від Полтавського губерніяльного земства воно одержало 300 руб. спеціально на видання записів Милорадовича. Мало Товариство деякі допомоги й від інш[их] установ. Та найважливішою для нього була допомога Харківського університету, який давав Товариству річні субсидії, найчастіше по 1000 руб. річно (з того призначалося 600 руб. на оплату архіваріуса й 400 руб. на видання). Крім грошових субсидій Товариство користувалося й помешканням Харківського університету для своїх засідань, архівів та інш. Про зв'язок і допомогу Університету для Товариства може свідчити й повідомлення секретаря 17 березня 1893 р. про те, що Правління університету предоставило в розпорядження Товариства дві піддержані шафи, які були справлені й за дозволом ректора приміщені у відповідному місці. Товариство висловило тоді подяку ректорові й ухвалило використати шафи для своїх бібліотечних потреб, а саме – в більшій шафі тримати книги Товариства, а в меншій книги бібліотеки свого Педагогічного відділу. Важне позитивне значіння допомоги Харківського університету для Товариства підкреслювалося й пізніше, н[а]пр[иклад], в 1902 р. в промові тодішнього голови Товариства проф. М. Сумцова. Патронат Університету над Товариством пояснювався тим, що Товариство було фактично при Університеті й складалося головню з університетських діячів. Членами його були майже всі професори Історично-філологічного факультету, також частина професорів Правничого факультету і навіть окремі професори інш[их] факультетів.

Особливої уваги в діяльності ХІФТ-ва заслуговує організація фондів на премії за наукові праці. Таких фондів Товариство мало кілька. Ще 24 грудня 1894 р. Міністерство народньої освіти затвердило правила в справі премії проф. Ол. Потебні. Ця премія устанавлювалася при Товаристві й видавалася лише за праці студентів Харківського університету, а саме – за найліпшу працю з історії руссаго язика і літератури. Видавалася вона щороку в розмірі %% з капіталу в 2600 руб. Цей фонд згодом збільшився. На премію ім. О. Потебні збиралися гроші також і по підписним

листам (і то аж з дозволу царя). В 1911 р. фонд для премії ім. О. Потебні досяг 3117 руб. 80 коп. Починаючи з 1895 р. ця премія призначалася щороку.

Друга премія ХІФТ-ва була присвячена ім. проф. М. Дринова. Призначати її почали з 1909/10 ак[адемічного] року. В 1911 р. фонд на цю премію мав 2844 р. 94 к. Премії з нього призначалися за праці з словянознавства.

В 1911 р. при ХІФТ-ві був і фонд ім. Є. Редина в сумі 1322 р. 08 к., з якого призначалися премії за праці з історії мистецтва й археології.

Теми наукових праць для одержання цих премій намічались звичайно з українознавства. Так, н[а]пр[иклад], на премію ім. Ол. Потебні в 1911 р. були такі теми – 1) Мова й стиль Г.Ф. Квітки-Основ'яненка й 2) Сучасні малоруські говори; а на премію М. Дринова – про 1) Болгарську народню поезію й про 2) “Киевскую Старину”, як джерело для вивчення історії й етнографії (зі складанням бібліографічного показника). Про свого роду українофільський характер цих премійових фондів ХІФТ-ва свідчить і постанова Харківської міської думи 4 березня 1911 р., в якій – на доклад гласного М. Сумцова – було ухвалено вносити щороку ХІФТ-ву по 100 руб. на премії за ліпші твори студентів з української історії, історії української літератури й етнографії України. Організація й присудження цих премій Харківської думи були предоставлені ХІФТ-ву.

Матеріальні засоби Товариства всеж були дуже скромні й далеко не вистарчали для здійснення всіх планів Товариства; але й при таких засобах ХІФТ-во виконало велику наукову працю. Вже за перших 25 літ воно дуже розрослося⁶. При ньому з 1880 р. був історичний архів, який пізніше набув всеукраїнського значіння; в 1892 р. заснувався Педагогічний відділ, а в 1902 р. Етнографічний музей. При Товаристві ж було дві бібліотеки: історично-філологічна й педігогічна. В 1895 р. від імени Товариства влаштувалися Жіночі курси, а з 1897 р. відбувалися публічні наукові виклади. ХІФТ-во провадило значну видавничу діяльність, організувало наукові премії і т. д. Заходом Товариства була зібрана колекція рукописів і світлин діячів Харківського університету. Звичайно при більших матеріальних засобах і діяльність Товариства могла б бути значно ширшою, а так лишилося багато дечого й нездійсненим – особливо в галузі видавничій та археологічній.

Особливо треба підкреслити, що праця ХІФТ-ва була українською не тільки своїм змістом, а в дечому також і формою. В цьому відношенні ХІФТ-во виявило себе значно більше українофільським, ніж такі самі обласні науково-історичні товариства, як Одеське товариство історії

й старовини та Київське Нестора-Літописця. В цих останніх не було випадків, які мали місце в ХІФТ-ві, щоб говорились промови по українському, щоб пам'ять Т. Шевченка вшановували вставанням, щоб у виданнях друкували статті українською мовою і т.д. Всі такі явища в ХІФТ-ві були за головування проф. М. Сумцова й свідчать про українство цього діяча. Під головуванням М. Сумцова ХІФТ-во ще 11 січня 1895 р. вшанувало вставанням пам'ять Ом. Огоновського. На святкуванні самого М. Сумцова в Харкові 2 жовтня 1905 р. ювілянт відповідав декому й по українському. Українські привіти ХІФТ-ву були і в 1902 р. з нагоди його 25-ліття, а саме – від Наукового товариства ім. Шевченка, Львівської “Просвіти”, Б. Грінченка. Вони й видруковані в т. XIV збірника, правда з багатьма помилками. НТШ в свому тодішньому привіті за підписом І. Франка і В. Гнатюка м[іж] інш[им] бажало, щоб ХІФТ-во розгорялося далі все сильніше й несло в найширші круги “світло науки, яке одно тільки може з'єднати роз'єднаних”.

І ХІФТ-во таку місію довгі літа справді сповняло, доки само не було перетоплене в горнилі пореволюційних реформ, коли в Харкові на його місці й на місці Університету повстали інші наукові установи й організації – різні інститути, катедри, архіви, бібліотеки, музеї й інш. При оцінці їхньої діяльності й значіння треба мати на увазі, що то в значній мірі завдяки праці ХІФТ-ва Харків міг стати в [19]20-х р.р. другим після Києва науково-історичним осередком.

Публ., комент. Дмитра Гордієнка.

⁶ Відомості про перше 25-ліття ХІФТ-ва (1877–1902) найповніше опубліковані в т. XIV “Сборник-а” (Харків, 1905 р.). Там є протоколи урочистого засідання Товариства 28 лютого 1902 р. з додатками до нього: 1) промови голови М. Сумцова про 25-ліття Т[оварист]ва, 2) промови секретаря Є. Редина про наукову діяльність Т[оварист]ва і 3) промови А. Ветухова про працю Педагогічного відділу в 1892–1902 р. В тому ж збірникові видрукована й стаття Є. Іванова про Харківський історичний архів, а також списки членів Т[оварист]ва, його статуту (1876 і 1901 р.р.), списки рефератів і публікацій та інш[і] важні для Товариства матеріали.